



A Comparative Analysis of Divine Assistance from the Perspective of Orientalists and Martyr Imam Khamenei (May God Have Mercy upon Him)

Sareh Tanafard¹ , and Sayyid Zahir al-Hasnayn Shirazi²

1. Corresponding author, Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Shiraz University, Shiraz, Iran, Email: Sareh.Tanafard@shirazu.ac.ir
2. PhD Candidate, Department of Jurisprudence and Principles, Field of Jurisprudence and Islamic Studies, Al-Mustafa International University, Qom, Iran, Email: syedszabehshirazi74@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:

10 March 2026

Received in

revised form:

7 April 2026

Accepted:

29 April 2026

Available online:

7 March 2026

Keywords:

Divine Victory,
Unseen Assistance,
Methodological
Materialism,
Orientalists,
Divine Traditions,
Imam Khamenei's
Exegetical School.

ABSTRACT

Objective: Divine *Nasr* (assistance/victory) in Qur'anic logic is a lawful *Sunnah* (tradition) for supporting the front of *Haqq* (truth), and *Imdad Gheybi* (unseen assistance) is considered its special manifestation alongside natural causes and human action. The main challenge is the conflict between this dual-dimensional geometry and the reading of Orientalists who, influenced by methodological materialism, limit explanations to sensible causes. The objective of this research is to elucidate this conflict in order to evaluate the exegetical adequacy of these two approaches (Orientalists and the exegetical school of Imam Khamenei).

Methodology: To examine the exegetical foundations and consequences of these approaches, the present research has been conducted using a descriptive-analytical method, comparative analysis, and critical trend analysis.

Results: The findings indicate that methodological materialism and historical positivism, by a priori suspension of unseen causality, reduce the verses of *Nasr* to reflections of prior religious traditions, rhetorical tools, psychological experiences, or the outcomes of economic, tribal, and military factors. Although this model explains the historical mechanisms of victory, it fails to represent all causal and semantic levels of the Qur'an. Conversely, the exegetical school of Imam Khamenei elucidates *Nasr* within the framework of divine *Sunnahs* as a conditional, regulated, and history-making phenomenon. In this framework, *Iman* (faith), *Ikhlas* (sincerity), striving, *Sabr* (patience), prudence, and material readiness are the operative conditions for the realization of this assistance, and *Ghayb* (the unseen) is not a substitute for material causes but rather their longitudinal complement.

Conclusion: The outcome of the research demonstrates that the fundamental difference between the two approaches is not the negation or affirmation of material factors, but rather relates to the scope of explanation. Ultimately, the civilizational reading, by integrating divine will, human action, and natural causes, presents a comprehensive model for understanding the Qur'anic logic of *Nasr* and analyzing the balance of power, thereby covering the reductionist limitations of the Orientalists.

Cite this article: Tanafard, S.; & al-Hasnayn Shirazi, S. Z. (2026). Comparative Study of the Quran and the Scriptures Regarding Celestial Beings. *The Quran from Orientalists Point of View*, 21 (40), 75-108. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.10056>



© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.10056>

1. Introduction

Divine victory and unseen assistance constitute important concepts in the Qur'anic account of history, particularly in relation to the victory, endurance, and historical agency of the community of truth. The present study approaches these concepts comparatively by examining Orientalist historical-critical readings alongside the exegetical framework attributed to Imam Khamenei. The study begins from the premise that the disagreement between these approaches cannot be reduced merely to differences over the interpretation of individual Qur'anic verses or historical reports. Rather, the deeper disagreement concerns the epistemological and methodological principles that determine what kinds of causes may legitimately enter a historical explanation. The article explicitly identifies methodological materialism and historical positivism as central elements of the framework under examination.

2. Methodology

The study is a theoretical and qualitative investigation employing a descriptive-analytical approach, comparative analysis, and critical analysis of interpretive currents. Its purpose is to compare the explanatory capacities of two different frameworks for understanding divine victory in the Qur'an rather than to establish the truth or falsity of religious beliefs through an external methodological standard. The research relies on library-based data collection. On the Orientalist side, selected works associated with modern historical-critical Qur'anic studies, including relevant entries in the *Encyclopaedia of the Qur'an* and works of William Montgomery Watt, are examined. On the other side, the study draws upon the interpretive writings and statements of Imam Khamenei, including *A General Outline of Islamic Thought in the Qur'an*, his interpretations of Surahs al-Mujadilah and al-Mumtahanah, and related statements concerning divine traditions and divine assistance. The analytical process consists of four stages: identifying the conceptual components of divine victory and unseen assistance in Orientalist interpretations; reconstructing these concepts within Imam Khamenei's exegetical framework; comparing the two approaches in ontological, epistemological, and methodological terms; and evaluating their explanatory capacities concerning the relationship between human action, material causes, and divine traditions.

3. Findings

The findings indicate that the Qur'anic conception of divine victory does not negate material causality or human agency. Rather, it places them within a broader causal structure in which divine assistance and natural causes stand in a longitudinal rather than competitive relationship. In this framework, human beings are expected to mobilize their material, intellectual, organizational, and moral capacities. Faith without responsibility and action is therefore insufficient for the realization of the promised consequences. The study particularly emphasizes the relationship between rational calculation and reliance upon God, arguing that reliance is not presented as an alternative to rationality but as an extension of strategic rationality within a broader conception of reality.

The analysis of Orientalist approaches focuses particularly on methodological materialism and historical positivism. According to the article, methodological naturalism limits historical explanation to observable and intra-worldly causes, while historical positivism reconstructs the past primarily through empirically accessible evidence and causal relations. Within such a framework, reports concerning angelic assistance, unseen intervention, or divine victory may be interpreted as expressions of collective religious experience, psychological motivation, social cohesion, or historical and political circumstances. The article uses William Montgomery Watt's interpretation of the Battle of Badr as a principal example of a historical explanation centered on economic, tribal, geopolitical, and military variables.

The study does not deny the explanatory value of historical-critical analysis. On the contrary, it acknowledges its capacity to reconstruct historical contexts, social structures, political relations, and human agency. Its principal criticism is that methodological naturalism can prevent the inclusion of elements that the Qur'anic text itself presents as causally relevant but that fall outside empirical observation. Thus, the problem is not the use of material causes but their treatment as the exclusive level of historical explanation.

In contrast, the exegetical framework attributed to Imam Khamenei conceptualizes divine traditions as stable and law-governed principles operating within history. Divine assistance does not suspend historical causality; rather, it operates through a comprehensive structure in which faith, struggle, planning, patience, and material preparedness constitute the conditions of historical agency. The resulting conception of power therefore extends beyond purely military or economic calculations and includes moral and spiritual capacities as meaningful components of historical action.

4. Conclusion

The study reaches three principal conclusions. First, the restriction of academic explanation to methodological materialism and historical positivism can lead to the reduction of Qur'anic claims concerning divine assistance to psychological, mythological, social, or purely material phenomena. Second, within Imam Khamenei's interpretive framework, divine victory is a law-governed and conditional divine tradition that operates through active human agency rather than replacing it. Third, the fundamental distinction between the two approaches concerns the scope of explanation rather than the simple acceptance or rejection of material causes. The article consequently proposes that the most adequate framework for studying concepts such as divine victory and unseen assistance should preserve the analytical achievements of historical scholarship while remaining capable of engaging with the internal semantic and causal structure of the Qur'anic worldview.

The principal theoretical contribution of the study therefore lies in distinguishing methodological validity from explanatory comprehensiveness. Historical-critical analysis may remain valuable as a method for reconstructing historical contexts, yet its explanatory scope becomes limited when methodological assumptions exclude dimensions that are constitutive of the Qur'anic account itself. The proposed alternative is not the abandonment of historical analysis but an expanded model of explanation capable of relating historical causes, human agency, and divine traditions within a coherent framework.

تحلیل تطبیقی نصرت الهی از منظر مستشرقان و شهید امام خامنه‌ای

ساره تنافرد^۱، و سیدظهیرالحسین شیرازی^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. (نویسنده

مسئول)، رایانامه: Sareh.Tanafard@shirazu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری، گروه فقه و اصول، رشته فقه و معارف، جامعه المصطفی ص امامیه قم، ایران. رایانامه: syedszheersheer74@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله:	هدف: نصر الهی در منطق قرآن، سنتی قانون‌مند برای پشتیبانی از جبهه حق است و امداد غیبی، صورت ویژه تحقق آن در امتداد اسباب طبیعی و کنش انسانی به‌شمار می‌آید. چالش اصلی، تعارض این هندسه دوساختی با خوانش خاورشناسانی است که تحت تأثیر ماتریالیسم روش‌شناختی، تبیین را به علل محسوس محدود می‌کنند. هدف از این پژوهش، بررسی این تعارض به منظور ستجش کفایت تفسیری این دو رویکرد (مستشرقان و مکتب تفسیری شهید امام خامنه‌ای) است.
تاریخ دریافت:	۱۴۰۴/۱۲/۱۹
تاریخ بازنگری:	۱۴۰۵/۰۱/۱۸
تاریخ پذیرش:	۱۴۰۵/۰۲/۰۹
تاریخ انتشار:	۱۴۰۵/۰۳/۲۹
کلیدواژه‌ها:	نصر الهی، امداد غیبی، ماتریالیسم روش‌شناختی و پوزیتیویسم تاریخی، یا تعلیق پیشینی علیت غیبی، آیات نصر را به بازتاب سنت‌های دینی پیشین، ابزار بلاغی، تجزیه روان‌شناختی یا برآیند عوامل اقتصادی، قبیله‌ای و نظامی فرو می‌کاهند. این الگو، با وجود تبیین سازوکارهای مادی، از بازنمایی همه سطوح علی و معنایی قرآن ناتوان است. در مقابل، مکتب تفسیری شهید امام خامنه‌ای، نصر را در چارچوب سنت‌های الهی، پدیده‌ای مشروط، ضابطه‌مند و تاریخ‌ساز تبیین می‌کند. در این چارچوب، ایمان، اخلاص، مجاهدت، صبر، تدبیر و آمادگی مادی، شروط کارگزاری تحقق امدادند و غیب نه جانشین اسباب مادی، بلکه مکمل طولی آن‌هاست.
	نتیجه‌گیری: دستاورد این پژوهش نشان می‌دهد که اختلاف بنیادین این دو رویکرد، نفی یا اثبات عوامل مادی نیست، بلکه به دامنه تبیین آن‌ها بازمی‌گردد. در نهایت، خوانش تمدنی یا تلفیق اراده الهی، کنش انسانی و علل طبیعی، الگویی جامع برای فهم منطق قرآنی نصر و تحلیل موازنه قدرت عرضه می‌کند که خلأها و محدودیت‌های تقلیل‌گرایانه مستشرقان را پوشش می‌دهد.
	مکتب تفسیری امام خامنه‌ای.

استناد: تنافرد، ساره و شیرازی، سیدظهیرالحسین (۱۴۰۵). تحلیل تطبیقی نصرت الهی از منظر مستشرقان و شهید امام خامنه‌ای. *قرآن پژوهی خاورشناسان*، ۲۱ (۴۰)، ۷۵-۱۰۸. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.10056>



ناشر: نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

فلسفه تاریخ در چشم انداز وحیانی قرآن کریم، بر خلاف انگاره‌های تصادف محور یا مادی گرایانه، بر پایه نظام هندسی سنت‌های تخلف‌ناپذیر الهی استوار است. در این میان، مفهوم «نصر الهی» و «امدادهای غیبی» از کلیدی‌ترین گزاره‌هایی هستند که قرآن کریم برای ترسیم فرآیند پیروزی جبهه حق و تبیین پایداری تحولات اجتماعی و تمدنی به کار می‌برد. این مفاهیم قدسی، تضاد ظاهری میان محاسبات عقلانی مادی و توکل مابعدالطبیعی را حل کرده و افقی نو در تحلیل رفتارهای راهبردی جوامع دینی می‌گشایند. با این حال، سنخ گزاره‌های مرتبط با غیب و نصرت‌های فرامادی، همواره یکی از چالش‌برانگیزترین مواضع در حوزه مطالعات قرآنی خاورشناسان بوده است.

مواجهه شرق‌شناسی معاصر با آیات نصر و امداد غیبی، بیش از آنکه ناشی از اختلاف در فهم لغوی یا تفسیری متن باشد، ریشه در بن‌مایه‌های معرفت‌شناختی علم مدرن غربی دارد. در فضای آکادمیک غرب، رویکرد غالب در بررسی قرآن - خواه در رابطه با منابع متن و خواه در سیر تحول درونی آن - رویکرد تاریخی-انتقادی است؛ رویکردی که قرآن را نه به عنوان متنی فراتاریخی و جاودانه، بلکه به مثابه پدیده‌ای تاریخی می‌نگرد که در بستر خاص فرهنگی، اجتماعی و سیاسی عصر نزول شکل گرفته است (ریاحی‌مهر، ۱۴۰۴: ب: ۲۳۴). بسیاری از پژوهشگران، این رویکرد تاریخی را شاخصه اصلی مطالعات آکادمیک می‌دانند. ویژگی بارز این سنت پژوهشی که بر پایه مدرنیته استوار است، نقد مرجعیت ساختارهای سنتی مذهبی و جدایی «حقیقت تاریخی» از «حقیقت قدسی» است. لازمه این رویکرد تاریخی، نوعی طبیعت‌گرایی روش‌شناختی (در قالب علم آکادمیک) است؛ به این معنا که پژوهش آکادمیک باید از دیدگاه‌های کلامی آزاد باشد و نمی‌تواند ادعاهای حقیقت مطلق را بپذیرد. در این دیدگاه، متن قرآن نمی‌تواند داورِ صحت خود در هنگام تحلیل باشد و صرفاً به این دلیل که ادعای وحیانی بودن دارد، پژوهشگر ملزم به مطالعه آن از همان منظر نیست. در واقع، مطالعه آکادمیک قرآن نه یک جستجوی مذهبی، بلکه یک تلاش معرفتی و کارِ شناختی است که می‌کوشد جهان را مستقل از منظر دینی بشناسد (Rippin, 2020: pp. 27-36).

از این رو، جریان غالب در مطالعات استشرافی با انکا به دو رویکرد بنیادین، یعنی «ماتریالیسم روش‌شناختی» و «پوزیتیویسم تاریخی»، می‌کوشد تا ساحت وحیانی و ملکوتی قرآن را به لایه‌های صرفاً زمینی و ناسوتی تقلیل دهد. در این چارچوب نظری، خاورشناسان کلاسیک و متأخر، یا آیات نصر غیبی را بازتابی از ادبیات مکاشفه‌ای و اساطیری باستان قلمداد می‌کنند و یا تحقق عینی این

پیروزی‌ها در صحنه تاریخ را صرفاً معلول زنجیره‌ای از متغیرهای جامعه‌شناختی، اقلیمی، گسست‌های قبیله‌ای و منافع مادی و اقتصادی جلوه می‌دهند. حاصل این نگاه تک‌ساختی، حذف علیت غیب و تقلیل «ایمان به امدادهای الهی» به یک «محرک روان‌شناختی محض» برای فرار از رعب و بحران است.

در نقطه مقابل این تقلیل‌گرایی روش‌شناختی، مکتب تفسیری امام شهید خامنه‌ای^۱ قرار دارد که با ارائه چارچوبی منسجم در قالب قرآن‌پژوهی حرکتی و تمدن‌ساز، خوانشی جامع، پویا و نظام‌مند از سنت‌های الهی عرضه می‌کند. در این مکتب فکری، نصر الهی و امداد غیبی، پدیده‌هایی بی‌ضابطه، تصادفی یا فرابافتاری نیستند؛ بلکه به عنوان سستی الهی و قانون‌مند صورت‌بندی می‌شوند که جریان یافتن آن در صحنه واقعیت، مستلزم و مشروط به پای کار آمدن عامل انسانی و تحقق شروط کارگزاری (همچون صبر، تدبیر حداکثری عقلانی، استقامت و جهاد همه‌جانبه) است. در این دیدگاه، نه تنها تقابلی میان محاسبات مادی و توکل غیبی وجود ندارد، بلکه تدبیر عقلانی، بستر و شرط لازم برای ورود مؤلفه‌های غیبی به موازنه قدرت به‌شمار می‌رود. تبلور عینی این نظریه تفسیری را می‌توان در مدیریت بحران‌های تاریخ معاصر و پایداری تمدنی جبهه مقاومت در بزنگاه‌های سرنوشت‌سازی چون جنگ رمضان به وضوح مشاهده کرد.

بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش حاضر این است که خاورشناسان با چه سازوکارهای معرفت‌شناختی به تقلیل و بازخوانی اسطوره‌ای مفهوم نصر الهی در قرآن پرداخته‌اند و در مقابل، مکتب تفسیری امام شهید خامنه‌ای^۲ چگونه با تبیین نظام‌مند و دوساختی این مفهوم، الگویی کارآمد و بن‌بست‌شکن برای تحلیل تحولات معاصر و ابطال خطاهای محاسباتی پوزیتیویسم غربی ارائه می‌دهد؟

پیشینه پژوهش: تا کنون پژوهش‌های معطوف به واکاوی سنن الهی و نصرت غیبی از یک سو، و نقدهای متدولوژیک بر جریان استشراق از سوی دیگر، ادبیات غنی و رو به رشدی را در حوزه مطالعات قرآنی و کلامی به خود اختصاص داده است. با این حال، تلاقی این دو حوزه در قالب یک تحلیل تطبیقی با رویکرد تمدنی، واجد ابعاد بکری است که ضرورت تحقیق حاضر را تبیین می‌کند. در یک دسته‌بندی کلان، پیشینه این مسئله را می‌توان در دو محور تفکیک و ارزیابی نمود:

۱. مطالعات انتقادی پیرامون ماتریالیسم روش‌شناختی و پوزیتیویسم خاورشناسان: در این حوزه، محققان متعددی به چالش با مبانی معرفت‌شناختی غرب در تحلیل وقایع صدر اسلام پرداخته‌اند. در میان آنان، برخی چون شاکرین (۱۴۰۲) با نگاهی انتقادی به سراغ طبیعت‌گرایی

روش شناختی رفته‌اند و برخی چون پلانتینگا (Plantinga, ۱۹۹۷) در نقد آن استدلال می‌کنند که لزوماً نباید تحقیقات علمی را به علل طبیعی محدود کرد. همچنین در سال‌های اخیر، به ویژه جریان‌شناسی نقادانه آثار ویلیام مونتگمری وات شتاب بیشتری گرفته است؛ از جمله پژوهش‌های در این باب، می‌توان به مقاله اشکواری و مهرابلو (۱۴۰۲) اشاره کرد که به نوع نگرش وات به وقایع جنگ بدر پرداخته‌اند. با این حال، عموم این پژوهش‌ها با روش تاریخی-کلامی سنتی نگاشته شده‌اند و کمتر به لایه شکافی ابعاد «ماتریالیسم روش‌شناختی» به عنوان یک چارچوب حاکم بر آکادمی غرب و تقابل آن با سنن فرامادی تاریخ توجه داشته‌اند.

۲. **مطالعات مرتبط با نظام تفسیری و اندیشه تمدنی امام شهید خامنه‌ای** تذکره: با انتشار آثار مبنایی ایشان نظیر طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن، موج جدیدی از پژوهش‌های چارچوب‌محور آغاز شد. محققان در مقالات متعددی به تبیین قرآن‌پژوهی حرکتی، فلسفه تاریخ و سنن الهی در اندیشه تفسیری معاصر پرداخته‌اند. در این میان، محققانی چون معتمد رضایی (۱۳۹۱؛ همو، ۱۳۹۵) و محمدفام و غفاری (۱۴۰۴) به بررسی سنت نصرت الهی به طور خاص، و رضوی و جوهری (۱۴۰۱) به سنت‌های الهی به طور عام در اندیشه قرآنی امام شهید خامنه‌ای تذکره پرداخته‌اند و برخی چون روشن‌ضمیر (۱۳۹۹) به واکاوی شرایط برخورداری از امدادهای الهی در نگره ایشان نظر داشته‌اند. علی‌رغم ارزشمندی پژوهش‌های یادشده، نوآوری و تمایز اساسی پژوهش حاضر در این است که برخلاف پیشینه‌های گروه اول (که صرفاً به نقد توصیفی خاورشناسان می‌پردازند) و پیشینه‌های گروه دوم (که صرفاً اندیشه تفسیری معاصر را تبیین می‌کنند)، برای نخستین بار به تحلیل تطبیقی و جبهه‌بندی معرفت‌شناختی میان دو چارچوب روش‌شناختی صلب پوزیتیویستی غرب و هندسه دوساحتی مکتب تمدنی معاصر دست زده است. این تحقیق نشان می‌دهد که چگونه ورود متغیر ایمان و امداد غیبی، عقلانیت مادی غرب را به چالش کشیده و کارآمدی عینی خود را در ژئوپلیتیک مقاومت معاصر بازتولید می‌کند.

روش پژوهش: پژوهش حاضر از حیث هدف، در زمره تحقیقات بنیادی-نظری و از حیث روش، پژوهشی کیفی با رویکرد توصیفی-تحلیلی است که از دو راهبرد مکمل تحلیل تطبیقی و تحلیل انتقادی جریان‌های تفسیری بهره می‌گیرد. هدف پژوهش، مقایسه ظرفیت تبیینی دو چارچوب متفاوت در فهم مفهوم نصر الهی در قرآن است؛ از این رو، تمرکز آن نه بر داوری درباره صحت یا بطلان باورهای دینی، بلکه بر تحلیل مبانی معرفت‌شناختی، روش‌شناختی و پیامدهای تفسیری دو الگوی رقیب قرار دارد.

گردآوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای انجام شده است. در یک سوی پژوهش، آثار شاخص جریان استشراق متأخر در حوزه مطالعات قرآنی، به‌ویژه مدخل‌های مرتبط در دایرةالمعارف قرآن و آثار ویلیام مونتگمری وات، به‌عنوان نمایندگان خوانش تاریخی-انتقادی از مفهوم نصر الهی بررسی شده‌اند؛ در سوی دیگر، آثار تفسیری و اندیشه‌ای امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله، به‌ویژه «طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن»، جلسات تفسیری سوره‌های ممتحنه و مجادله، و دیگر بیانات مرتبط با مفهوم سنت‌های الهی و نصرت الهی، مبنای استخراج مؤلفه‌های مکتب تفسیری ایشان قرار گرفته است. تحلیل داده‌ها در چهار مرحله انجام شده است: نخست، استخراج و صورت‌بندی مؤلفه‌های مفهومی نصر الهی و امداد غیبی در خوانش‌های استشرافی؛ دوم، بازسازی منظومه مفهومی این دو مقوله در مکتب تفسیری امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله؛ سوم، مقایسه دو دستگاه تفسیری بر اساس سه محور هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناختی؛ و در نهایت، ارزیابی تطبیقی ظرفیت تبیینی هر یک از دو چارچوب در تحلیل نسبت میان کنش انسانی، علل مادی و سنت‌های الهی در رخدادهای مدنظر.

الف. مفهوم‌شناسی و چارچوب نظری

ورود به تحلیل تطبیقی مفهوم نصر الهی و امداد غیبی، مستلزم روشن شدن مفاهیم بنیادین و چارچوب نظری پژوهش است؛ زیرا اختلاف میان خوانش استشرافی و مکتب تفسیری امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله، بیش از آنکه از تفاوت در داده‌های تاریخی ناشی شود، ریشه در تفاوت پیش‌فرض‌های هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناختی دو رویکرد دارد.

۱. نصر الهی و امداد غیبی

واژه «نصر» در لغت به معنای یاری رساندن و پشتیبانی کردن است و در نقطه مقابل رها ساختن قرار دارد (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴: ۴۹۵/۱؛ ابن‌درید، ۱۹۸۷: ۷۴۴/۲) و برخی صراحتاً آن را کمک و اعانت در مقابل مخالف دانسته‌اند (مصطفوی، ۱۳۹۵: ۱۵۵/۱۲). در منطق قرآن، نصر الهی صرفاً به معنای پیروزی نظامی یا غلبه سیاسی نیست، بلکه جلوه‌ای از سنت‌های الهی در تاریخ است که تحقق آن با ایمان، مجاهدت، صبر، تقوا و تحقق شرایط انسانی پیوند خورده است. از این منظر، امداد غیبی نیز نباید به‌منزله رخدادی گسسته از نظام علی جهان یا مداخله‌ای تضادفی و خلاف قانون طبیعت فهم شود؛ بلکه بخشی از نظام سنن الهی است که در طول علل طبیعی و در تعامل با کنش آگاهانه انسان معنا می‌یابد.

بنابراین، از نظر نگارنده، نسبت میان «نصر الهی» و «امداد غیبی» را باید نسبت عام و خاص دانست؛ به گونه‌ای که نصر الهی مفهومی فراگیر برای یاری خداوند در مسیر تحقق حق است، درحالی که امداد غیبی یکی از صورت‌های تحقق آن به‌شمار می‌آید. این تفکیک نشان می‌دهد که پیروزی مؤمنان نه محصول محاسبات مادی صرف است و نه نتیجه مداخله‌ای بی‌قاعده و مستقل از اراده انسان. در منطق قرآن، کنش مسئولانه انسان، بهره‌گیری از اسباب طبیعی و اتکال به خداوند، اجزای یک نظام علی هماهنگ‌اند. از این رو، فهم درست نصر الهی مستلزم پرهیز هم‌زمان از مادی‌گرایی تقلیل‌گرا و غیب‌گرایی منفعلانه است.

۲. ماتریالیسم روش‌شناختی

یکی از مبانی مهم مطالعات تاریخی معاصر قرآن، ماتریالیسم روش‌شناختی یا همان طبیعت‌گرایی روش‌شناختی است. مقصود از این اصطلاح آن است که پژوهشگر در مقام تحلیل تاریخی، تبیین رخدادها را به علل درون‌جهانی، قابل مشاهده و قابل ارزیابی محدود می‌کند، بی‌آنکه لزوماً درباره وجود یا عدم وجود واقعیت‌های متافیزیکی داوری کند. بر همین اساس، در بسیاری از خوانش‌های تاریخی - انتقادی، مفاهیمی چون نصر الهی، نزول فرشتگان یا امداد غیبی، عمدتاً در قالب عوامل اجتماعی، روان‌شناختی، سیاسی یا ادبی بازخوانی می‌شوند.

۳. مکتب تفسیری امام شهید خامنه‌ای

در این پژوهش، مکتب تفسیری امام شهید خامنه‌ای تنها به مجموعه‌ای از مبانی و الگوهای تفسیری اطلاق می‌شود که از آثار و بیانات تفسیری ایشان قابل استخراج است. در این دستگاه فکری، قرآن صرفاً متنی برای هدایت فردی نیست، بلکه چارچوبی برای فهم حرکت تاریخ، تحولات اجتماعی و شکل‌گیری تمدن اسلامی به‌شمار می‌رود. بر این اساس، سنت‌های الهی قانون‌مندی‌های ثابت و فراگیر حاکم بر تاریخ‌اند که تحقق آنها در پیوند با اختیار، مسئولیت و کنش انسان معنا پیدا می‌کند.

۴. چارچوب نظری پژوهش

چارچوب نظری این مقاله بر مقایسه دو الگوی تبیینی استوار است. الگوی نخست، الگوی تاریخی - انتقادی است که رخدادهای قرآنی اعم از پیروزی‌های مسلمین در جبهه‌های نبرد را در چارچوب طبیعت‌گرایی روش‌شناختی و با ارجاع به علل درون‌تاریخی تبیین می‌کند. الگوی دوم،

الگوی سنن الهی است که با پذیرش رابطه طولی میان علل مادی و امداد الهی، افق گسترده‌تری برای تحلیل نسبت ایمان، کنش انسانی و تاریخ پیشنهاد می‌کند. بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش، ارزیابی این پرسش است که آیا محدود شدن تحلیل به علل صرفاً مادی، همه ظرفیت تبیینی متن قرآن درباره نصر الهی را پوشش می‌دهد یا آنکه الگوی مبتنی بر سنت‌های الهی، افق تفسیری گسترده‌تری برای فهم این مفهوم فراهم می‌آورد. از این رو، تقابل مورد بحث در این پژوهش، تقابل میان «علم» و «ایمان» یا «عقل» و «غیب» نیست، بلکه مقایسه دو چارچوب نظری در تبیین یک پدیده قرآنی است؛ یکی با محوریت انحصار تحلیل در علل قابل مشاهده و دیگری با پذیرش رابطه طولی میان اسباب مادی و سنت‌های الهی در فهم تاریخ.

ب. هندسه قرآنی نصر الهی؛ دیالکتیک «غیب» و «شهادت» در سنن تاریخی

مفهوم نصر الهی و امداد غیبی در منظومه معرفتی قرآن کریم، بر خلاف انگاره‌های رایج مدرن، گزاره‌هایی انتزاعی، فرابافتاری یا ناقض قانون‌مندی جهان نیستند. واکاوی متنی آیات نشان می‌دهد که قرآن کریم پیروزی جبهه حق را در قالب یک نظام علیّی دو ساحتی تبیین می‌کند که در آن، ساحت ملکوت (غیب) در طول ساحت ناسوت (اسباب مادی) قرار می‌گیرد، نه در عرض یا تقابل با آن. اگرچه قرآن صراحتاً انحصار منشأ پیروزی را در اراده باری تعالی تجلی می‌دهد و می‌فرماید: ﴿وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْغَزِيرِ الْحَكِيمِ﴾ (آل عمران: ۱۲۶) و ذات اقدس الهی را کارگزار نهایی و برترین یاور معرفی کرده: ﴿نِعْمَ الْمَوْلَىٰ وَنِعْمَ النَّصِيرُ﴾ (انفال: ۴۰). و نصرت و یاری مؤمنین را حقی بر عهده خود می‌داند: ﴿وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ﴾ (روم: ۴۷)؛ اما جریان یافتن این اراده قدسی در صحنه تاریخ را به شکل سیستماتیک، مشروط به فعال‌سازی ظرفیت‌های مادی و حرکتی کارگزار انسانی ساخته است. قاعده بنیادین ﴿إِنْ تَصُرُوا لِلَّهِ يُتَصَّرْكُمْ﴾ (محمد: ۷) و ﴿لَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَتَصَّرُهُ﴾ (حج: ۴۰) تصویری دقیق از این تلازم متقابل است؛ بدین معنا که نصرت الهی پاداش ترتبی و امتداد تکوینی مجاهدت کارگزار است. (حکیم، ۲۰۰۷: ۳۰۸) قرآن کریم بستر دریافت هدایت باطنی و گشایش‌های فرامادی را منحصرراً در ظروف جهاد عینی صورت‌بندی کرده است: ﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا﴾ (عنکبوت: ۶۹). بر این اساس، مؤلفه‌های غیبی زمانی به موازنه قدرت تزریق می‌شوند که لایه نخست علل یعنی اخلاص، حسن نیت، و جهاد همه‌جانبه توسط جامعه دینی محقق شده باشد. (مطهری، ۱۳۶۹: ۷۰)

بررسی بافتار نزول آیات امداد غیبی در نبردهای صدر اسلام، به روشنی این مدل علی را تأیید می‌کند. در نبرد بدر که بارزترین تجلی گاه نصرت فرامادی است، گزارش وحیانی از هبوط هزار فرشته برای یاری مؤمنان «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا الْفَرَسُ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُزَوِّجٌ» (انفال: ۹) یا نزول لشکریان نادیدنی و سکینه بر قلب‌های مضطرب (توبه: ۲۵-۲۶)، همگی پس از حرکت راهبردی، استقرار نظامی و استغاثه فعالانه جبهه اسلام به وقوع می‌پیوندد. حتی متغیرهای طبیعی نظیر ریزش باران پیش از نبرد (انفال: ۱۱)، در کارکردی دو ساحتی، همزمان مایه تطهیر طبیعی، تثبیت گام‌ها در خاک، و آرامش روان‌شناختی می‌گردد. (طباطبائی، ۱۳۶۳: ۲۱/۹ و ۲۲) در نبرد احزاب نیز گشایش غیبی در قالب توفان و لشکریان نامریی (احزاب: ۹) زمانی جبهه کفر را در هم می‌شکند که جامعه نوپای مدینه، حداکثر توان لجستیکی، عقلانیت دفاعی (حفر خندق) و استقامت بافتاری خود را به میدان آورده است. (طبرسی، ۱۴۰۸: ۵۳۳/۸-۵۴) این چارچوب حاکم بر سنن الهی، یک خط سیر مستمر در فلسفه تاریخ قرآن است که در فرآیند زیست تمامی انبیاء پیشین نیز تکرار شده است؛ شکافتن دریای نیل برای عبور نظام‌مند قوم موسی (شعراء: ۶۳) یا برد و سلام شدن آتش بر ابراهیم (انبیاء: ۶۹)، هیچ کدام دال بر ترویج خمودگی یا رفتارهای جادویی نیستند، بلکه همگی نقاط عطف بن‌بست‌شکنی در اوج جهاد با طواغیت زمانه‌اند. امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله یا اشاره به دعای حضرت ابراهیم در این باره می‌گوید: «ابراهیم در دعایش به ما یاد می‌دهد؛ می‌گوید اگر با دشمن روبرو شدید، سختی کشیدید، رنج بردید، محاصره شدید، کار بر شما سخت شد، مبادا به فکر بیفتید که به دشمن پناه ببرید - یا به بعضی از دشمنان، یا به یک دشمن دیگر - نه، (ربنا علیک توکلنا): توکل ما به توست، توکل یعنی کار را به او واگذار کردن؛ خدایا! ما کارمان را به تو واگذار می‌کنیم. نه اینکه برویم خودمان بگیریم بخوابیم؛ نخیر، [ما] درمیدان جنگیم، خودت می‌بینی، در [حال] سازندگی هستیم؛ ببینید جوانهای ما در جهاد سازندگی چه دارند می‌کنند! دولت ما شب و روز دارد کار می‌کند، مردم ما هرجایی که حضورشان لازم بود حضوری بهتر از آنچه توقع بود انجام دادند، جوانهای ما دارند خون می‌دهند، پدرمادرهای ما دارند جوان می‌دهند، هرکسی هر کاری که برایش ممکن است بکند دارد می‌کند. این کارها را می‌کنیم، دیگر کارمان را به تو واگذار می‌کنیم؛ ما از کس دیگری کمک نخواهیم خواست؛ ما دست به دست دیگری غیر از تو نخواهیم داد. (ربنا علیک توکلنا)، به تو توکل می‌کنیم؛ این درس است.» (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸)

از این رو، هندسه قرآنی نصر، همواره با توکل مطلق و صبر استراتژیک گره خورده است؛ همان قاعده‌ای که در ماجرای طالوت و جالوت، اقلیت مقاوم و پایداری را که محاسبات مادی را با تکیه بر اذن و سنن الهی بازتعریف کرده بودند، بر لشکر عظیم مادی پیروز می‌سازد: ﴿كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً يَأْذِنُ اللَّهُ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾ (بقره: ۲۴۹). پس در پدیدارشناسی قرآن، امداد غیبی نه یک امر موهوم و گسسته از واقعیت، بلکه سنت متقن تکوین در حمایت از حرکت تمدنی جبهه حق است. (طباطبائی، ۱۳۶۳: ۲/۲۸۴).

از منظر نگارنده، برآیند آیات و شواهد تاریخی نشان می‌دهد که هندسه قرآنی نصر بر پیوند طولی اراده الهی، اسباب مادی و کنش مسئولانه انسان استوار است. در این الگو، غیب جایگزین تدبیر، آمادگی و مقاومت نمی‌شود؛ بلکه پس از فعلیت‌یافتن ظرفیت‌های ایمانی و عملی، کاستی‌های محاسبات متعارف را جبران و امکان‌های تازه‌ای برای جبهه حق ایجاد می‌کند. بنابراین، توکل قرآنی نه انفعال، بلکه واگذاری نتیجه به خداوند پس از ادای تکلیف و به‌کارگیری حداکثری توان انسانی است. از این رو، نصر الهی را باید سنتی مشروط، قانون‌مند و تاریخ‌ساز دانست که غیب و شهادت را در فرایندی منسجم برای پیشبرد جبهه حق به هم پیوند می‌دهد.

ج. واکاوی مبانی معرفتی خاورشناسان در لایه‌شکافی مفهوم نصر الهی

برای درک دقیق علل انحراف خاورشناسان در فهم گزاره‌های ماوراءالطبیعی قرآن کریم، به‌ویژه مفاهیم «نصر الهی» و «امداد غیبی»، پیش از هر چیز باید زیرساخت‌های معرفت‌شناختی علم مدرن غربی را به سنج نقد کشید. مواجهه استشراق با این مفاهیم، تک‌ساختی و مبتنی بر دو اصل بنیادین مادی‌گرایی روش‌شناختی و پوزیتیویسم تاریخی است که در ادامه به تبیین مستند آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱. ماتریالیسم روش‌شناختی در خوانش متنی آیات نصر

ماتریالیسم یا ناتوریسم روش‌شناختی، یکی از قواعد اصولی و تفکیک‌ناپذیر در متدولوژی آکادمیک غرب است. برتراند راسل (Bertrand Russell)، ماتریالیسم را به عنوان «یک اصل عملی روش علمی» می‌داند که بر اساس آن، هدف هر علمی این است که در نهایت در فیزیک ادغام شود. به عبارت دیگر، دانشمندان بدون اینکه لزوماً باور داشته باشند که تنها واقعیت موجود ماده است،

در عمل علمی خود فرض را بر این می‌گذارد که پدیده‌ها (حتی در موجودات زنده) باید بر اساس فیزیک و شیمی تبیین شوند؛ (Armstrong, 1973: p.62) و علم اگرچه نافعی یا منکر ماوراء الطبیعه نباشد اما در عمل تبیین‌های فراطبیعی را کنار می‌گذارد چنانکه گویی فرا طبیعی نیست. (Scott, 1993: no.2) بر اساس این قاعده، پژوهشگر در تحلیل پدیده‌های متنی و تاریخی مجاز نیست از تبیین‌های ماوراء الطبیعی یا علل غیبی استفاده کند؛ بلکه موظف است برای هر پدیده‌ای، صرفاً به دنبال علت‌های مادی، طبیعی و تجربی بگردد؛ زیرا بر مبنای این الگو، جامعه علمی هیچ گزاره یا نظریه‌ای را که مشتمل بر امور ماورائی باشد برنمی‌تابد و اموری ماورائی چون خدا، روح و فرشته در علم جایگاهی ندارد. (میرباباپور، ۱۳۹۶: ۲۲۰) از این رو، هنگامی که قرآن پژوهان غربی در آثاری چون «دایرةالمعارف قرآن لیدن» (EQ)، با گزارش‌های مربوط به امدادهای غیبی یا نصرت فرشتگان مواجه می‌شوند، به دلیل تقید به این روش‌شناسی، از تبیین‌های ماوراء الطبیعی اجتناب کرده و این مفاهیم را از دو منظر عمده بازخوانی و تقلیل می‌دهند:

یک. بازخوانی تاریخی-تطبیقی و اسطوره‌شناختی: در این رویکرد، گزاره‌های ناظر بر مداخله نیروهای غیبی، نه به مثابه وقایع وحیانی اصیل، بلکه به عنوان یازتایی از سنت‌های مذهبی و اساطیری دوران باستان متأخر تحلیل می‌شوند. برای نمونه، در مدخل «فرشتگان» (Angels)، استیون برج (Stephen Burge) بر پیوند میان فرشته‌شناسی قرآنی با سنن یهودی و مسیحی تأکید می‌ورزد و خاطرنشان می‌کند که تصویرسازی برخی فرشتگان (مانند فرشته رعد) با الگوهای خدایان طوفان در سنت‌های بین‌النهرینی (آکادی) شباهت‌های ساختاری دارد. (Burge, 2024: pp.3-10) همچنین در مدخل «پیروزی» (Victory)، متیو گوردون (Matthew S. Gordon) مفهوم «نصر» را در پیوند با ساختارهای حمایتی اجتماعی و انسانی مدینه (انصار) ریشه‌یابی کرده (Gordon, 2006: p.430) و سایر پژوهشگران، پیروزی‌های نظامی صدر اسلام را بازسازی توحیدی کهن‌الگوی «ایام العرب» (نبردهای قبیله‌ای پیش از اسلام) تلقی می‌کنند که در آن خداوند نقش «کارگردان صحنه» را برای حمایت از مؤمنان ایفا می‌کند (Neuwirth, 2002: p.450; Nawas, 2002: p.505).

دو. تبیین روان‌شناختی و کارکردگرایانه: در این نوع تحلیل، فرشتگان و پدیده‌های غیبی نه موجوداتی عینی، بلکه ابزارهای بلاغی برای تأثیرگذاری بر ذهن مخاطب قلمداد می‌شوند. چنان‌که دنی گریل (Denis Gril) در مدخل «معجزات» (Miracles) تصریح می‌کند، معجزه اصلی در قرآن از نوع «درونی» (Interior kind) است که هدف آن نه تغییر در قوانین طبیعت، بلکه ایجاد

تحول در قلوب مؤمنان و اقناع مخاطب اولیه است. (Gril, 2003: Vol. 3, p.398). در این تبیین، مفاهیم غیبی به «واقعیت‌های روان‌شناختی» (Psychological facts) تقلیل می‌یابند تا کارکرد آن‌ها در ایجاد انگیزه، شجاعت یا هراس در بافتار زندگی قبیله‌ای شبه‌جزیره تبیین گردد (Wielandt, 2002: p.134).

از نظر نگارنده، ماتریالیسم روش‌شناختی، هرچند در چارچوب معرفتی مدرن دارای کارآمدی خاص است، در تفسیر آیات نصر الهی به نوعی تقلیل‌گرایی روشمند می‌انجامد؛ زیرا با حذف پیشینی ساحت غیب، بخشی از منطق درونی متن قرآن را نامرئی می‌سازد و فهمی ناقص از هندسه معنایی و علی‌آیات به دست می‌دهد.

۲. پوزیتیویسم تاریخی در تحلیل وقایع و نبردهای صدر اسلام

لایه دوم انحراف معرفتی غرب، در «پوزیتیویسم تاریخی» تجلی می‌یابد. پوزیتیویسم (اثبات‌گرایی) تاریخی بر این فرض استوار است که گذشته مجموعه‌ای از واقعیت‌های عینی و مستقل از مورخ است که از طریق گردآوری و نقد اسناد می‌توان آن‌ها را کشف و بازسازی کرد. این رویکرد، معرفت تاریخی را کشف عینی و تجربی واقعیت‌های قابل‌اثبات از طریق بررسی اسناد و شواهد می‌داند. کالینگوود توضیح می‌دهد که تاریخ‌نگاری پوزیتیویستی، تاریخ را مجموعه‌ای از وقایع می‌داند که همانند داده‌های علوم طبیعی قابل مشاهده و گردآوری‌اند و وظیفه مورخ صرفاً کشف و ثبت این واقعیت‌هاست (Collingwood, 1994: pp.126-133). به بیانی دیگر، پوزیتیویسم تاریخی بر کشف روابط علی قابل مشاهده و بازسازی عینی گذشته تأکید دارد. (Bentley, 1997: pp.393-418) این دیدگاه، تاریخ را به مثابه آزمایشگاهی از روابط جبری و مادی محض علت و معلولی می‌بیند که در آن تحولات اجتماعی تنها با متغیرهای ملموس و قابل اندازه‌گیری (مانند اقتصاد، لجستیک، جغرافیا و سیاست) توجیه می‌شوند.

شاخص‌ترین نماد این رویکرد در خاورشناسی کلاسیک، ویلیام مونتگمری وات، در اثر جریان‌ساز خود «محمد در مدینه» است (Watt, Muhammad at Medina, 1956). وات در این اثر، به تبیین علل پیروزی‌های شگفت‌انگیز و بن‌بست‌شکن مسلمانان کم‌تعداد در نبردهای صدر اسلام می‌پردازد. او در تحلیل نبرد بدر، با نادیده گرفتن تام و سیستماتیک متغیرهای وحیانی، ایمان و نصرت الهی، واقعه را کاملاً زمینی و پوزیتیویستی بازخوانی می‌کند. او علل پیروزی را در سه متغیر صورتبندی می‌نماید:

یک. متغیر اقتصادی-ژئوپلیتیک: وات با تحلیل جغرافیای سیاسی حجاز، نبردها را به تلاش استراتژیک مدینه برای مسدود کردن شریان مالی و تجاری مکه در مسیر غزه و شام تقلیل می‌دهد. او معتقد است موقعیت ژئوپلیتیکی مدینه به مسلمانان اجازه داد تا در فاصله حدود ۱۳۰ کیلومتری از پایگاه خود، کاروان‌های مکه را که در لایه‌ای آسیب‌پذیر حرکت می‌کردند، به چالش بکشند و انگیزه اصلی را کسب غنائم و تضعیف بنیه مالی قریش معرفی می‌کند.

دو. متغیر ساختار قبیله‌ای: از نظر وات، جامعه عرب صدر اسلام بر پایه منافع عینی قبایل استوار بود. او موفقیت پیامبر (ص) را در بهره‌برداری هوشمندانه از شکاف‌های درونی قبایل مکه، لایه‌های خویشاوندی و بی‌انگیزگی بخش عمده‌ای از سپاه قریش (مانند بازگشت و کناره‌گیری ساختاری بنو زهره و بنوعدی از ائتلاف نظامی ابوجهل) تبیین می‌کند.

سه. نبوغ نظامی تاکتیکی: وات فاکتور نهایی پیروزی را نه در غلبه معنایی، بلکه در غلبه ابزاری می‌داند. او بر این باور است که توقیف هوشمندانه منابع و چاه‌های آب در منطقه بدر توسط پیامبر (ص) پیش از رسیدن مکیان و نیز جایگزینی مدل جنگی سنتی عرب (کز و فر) با انضباط نظامی برتر مسلمانان در قالب نظام صف، موازنه نظامی را به نفع مدینه دگرگون ساخت (Watt, 1956: pp. 2-15).

وات وقوع امداد فرشتگان را به عنوان یک واقعیت تاریخی قابل اثبات تلقی نمی‌کند و آن را در چارچوب تجربه دینی جامعه مسلمانان تحلیل می‌کند. یکی از نکات مهمی که او مطرح می‌کند این است که گزارش حضور فرشتگان در بدر، احتمالاً بازتاب تفسیر دینی مسلمانان از پیروزی‌شان بوده و نقش اصلی آن، تقویت اعتماد به نفس و ایمان جامعه نوپای اسلامی بوده است (Watt, 1956: pp. 1-24).

در این نظام دانایی، پوزیتیویسم غربی دچار یک خطای روش‌شناختی سیستماتیک می‌شود؛ چرا که میان اسباب و ابزار مادی پیروزی با علت حقیقی پیروزی، خلط می‌نماید. پوزیتیویست‌های تاریخی نمی‌توانند این حقیقت را تبیین کنند که چرا و چگونه در طول تاریخ، بارها الگوی تبیین مبتنی بر متغیرها و محاسبات مادی قدرت در هم می‌شکند و جبهه‌های محروم از تجهیزات مادی متعارف (همچون صدر اسلام و نمونه‌های معاصر آن در نبردهای مقاومت)، موازنه‌های قدرت ژئوپلیتیک جهانی را به چالش می‌کشند.

آنچه از بررسی آرای وات و دیگر خاورشناسان به دست می‌آید، صرفاً اختلاف در تفسیر چند آیه یا گزارش تاریخی نیست، بلکه تفاوت در قواعد تولید معرفت است. در چارچوب طبیعت‌گرایی روش‌شناختی، تنها عواملی قابلیت ورود به تبیین علمی دارند که در قلمرو مشاهده و بازسازی تاریخی

قرار گیرند؛ از این رو، حتی اگر متن قرآن وقوع امداد غیبی را به عنوان بخشی از واقعیت تاریخی گزارش کند، پژوهشگر ناگزیر است آن را به سطحی فروکاهد که با پیش فرض های روش شناختی وی سازگار باشد. بنابراین، تقلیل نصر الهی به سازوکارهای اجتماعی یا روان شناختی، بیش از آنکه نتیجه تحلیل متن باشد، پیامد مستقیم انتخاب یک چارچوب معرفتی خاص است. از این منظر، محل اصلی نقد، نه نتایج خاورشناسان، بلکه مبنای روش شناختی ای است که از آغاز، دامنه تبیین را به ساحت علل محسوس محدود می کند.

۳. نقد و ارزیابی رویکرد خاورشناسان

بررسی خوانش های استشرافی از مفهوم نصر الهی نشان می دهد که بخش قابل توجهی از این تحلیل ها بر چارچوب روش شناختی مطالعات تاریخی مدرن استوارند؛ چارچوبی که در آن، تبیین رخداد های تاریخی عمدتاً بر اساس عوامل قابل مشاهده، قابل سنجش و درون جهانی صورت می گیرد. در واقع خاورشناسان با پذیرش پیش فرض های یوزیتیویستی و مادی گرا عملاً راه را بر هرگونه تبیین ماورایی می بندند. (ریاحی مهر، ۱۴۰۴ الف: ۱۵۸) از این منظر، ارجاع قرآن به مفاهیمی چون امداد غیبی، نزول فرشتگان یا القای رعب، معمولاً نه به عنوان گزارش از یک واقعیت متافیزیکی، بلکه به مثابه شیوه ای از معناپردازی دینی، تقویت هویت جمعی یا افزایش انگیزش اجتماعی تحلیل می شود. چنین رویکردی در توضیح برخی ابعاد اجتماعی و روان شناختی تجربه دینی دارای ظرفیت تبیینی است؛ زیرا می تواند نشان دهد که چگونه باورهای دینی در شکل گیری رفتار جمعی، افزایش انسجام اجتماعی و تقویت مقاومت نقش ایفا می کنند. با این حال، پرسش اساسی آن است که آیا این چارچوب برای فهم کامل منطق درونی متن قرآنی کفایت می کند؟ در دستگاه معنایی قرآن، نصر الهی صرفاً به عنوان زبان نمادین یا ابزار بسیج روانی مطرح نشده، بلکه در قالب بخشی از نظام سنن الهی و قانون مندی حاکم بر تاریخ معرفی می شود. از این رو، اگر پژوهشگر از ابتدا امکان هرگونه نقش آفرینی ساحت غیب را از مدل تبیینی خود کنار بگذارد، بخشی از افق معنایی متن عملاً از دایره تحلیل خارج خواهد شد. در این دیدگاه، به دلیل تقلیل گرایی مادی، پدیدارشناسی جنگ های صدر اسلام منحصرأ در روابط جبری، متغیرهای ملموس و لجستیکی (مانند انضباط نظامی یا انسداد شریان های تجاری) محصور است و نقد وارد بر آن، محدود شدن افق تبیین به علل صرفاً درون تاریخی است. مسئله اصلی آن نیست که عوامل مادی کنار گذاشته شوند؛ بلکه این است که آیا می توان همه سطوح معنایی و علی مورد ادعای متن دینی را تنها با ارجاع به متغیرهای تجربی توضیح داد یا خیر.

د. نظام سازی مفهوم نصر الهی و امداد غیبی در مکتب تفسیری امام شهید خامنه‌ای

در تقابل با رویکرد تک‌ساحتی و ماتریالیستی خاورشناسان، مکتب تفسیری امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله علیه با ارائه یک هندسه معرفتی دوساحتی (ملکوت و ناسوت)، مدل منسجمی از قرآن پژوهی حرکتی و تمدن ساز را تبیین می‌کند. در این نظام فکری، مفهوم نصر الهی و امداد غیبی از ساحت یک گزاره فرابافتاری یا ابزار تخیل روان‌شناختی خارج شده و به مثابه یک چارچوب و قانون عینی در بستر تحولات تاریخی صورت‌بندی می‌شود. مؤلفه‌های بنیادین این نظام‌سازی تفسیری را می‌توان در سه لایه تبیین نمود:

۱. قانون‌مندی و تخلف‌ناپذیری سنت‌های فرامادی تاریخ

یکی از ارکان شاخص در مکتب تفسیری مورد نظر، نفی نگاه تضادمحور یا جادویی به مقوله غیب است. از منظر امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله علیه، همان‌طور که عالم طبیعت نظام‌مند و تابع قوانین فیزیکی ثابت است، جامعه و تاریخ نیز تحت حاکمیت قوانین هوشمند و پایدار قرآنی قرار دارند که از آن‌ها به «سنت‌های الهی» تعبیر می‌شود. ایشان با اشاره به اینکه در عالم بشر غیر از محاسبات و مناسبات سیاسی، محاسبات و مناسبات دیگری نیز وجود دارد که دشمن قادر به فهم آن نیست؛ سنت‌های الهی را چنین تبیین می‌نمایند: «سنت یعنی قانون، قاعده؛ خدای متعال در عالم طبیعت، در عالم انسان قواعدی دارد، قوانینی دارد. وَ الشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ * وَالْقَمَرَ قَدَرْنَا مَنَازِلَ؛ اینها همه قانون است دیگر. لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ؛ اینها قانون است، قوانین جاری است منتها قوانین جلوی چشم است. قانون جاذبه یک قانون جلوی چشم است و همه می‌فهمند، [اما] قوانینی هم دارد که همه قادر به فهم آنها نیستند؛ واقعاً سرتاسر قرآن پر است از بیان این قوانین؛ [مثلاً] أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ، مَنْ جَاهَدْ فَإِنَّمَا يُجَاهِدْ لِنَفْسِهِ، و امثال اینها... اینها هم قانون است. وَ مَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا، چه کسی راستگوتر از خدا است؟ خدا می‌گوید این قانون است. یکی از این قوانین این است: لَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ؛ هر کسی که خدا را نصرت کند، خدا او را نصرت می‌کند؛ لَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ - با چند علامت تأکید - یا «إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ»؛ این سنت الهی است... از اول قرآن تا آخر قرآن همین طور که نگاه کنید، دائم سنت‌های الهی تبیین می‌شود و تکرار می‌شود؛ چند جا هم بیان شده: سُنَّةَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ

لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا ... که خدا [می‌فرماید] سُنَّت‌های الهی تغییرپذیر نیست: قوانین الهی، قوانین متقنی است.» (حسینی خامنه‌ای، ۱۴۰۱/۴/۷، بیانات در دیدار رئیس و مسئولان قوه قضائیه)

ایشان ضمن پذیرش عوامل طبیعی، آن‌ها را در منظومه‌ای فراگیرتر از سنن الهی تفسیر می‌کند و میان علت‌های مادی و امداد الهی تعارضی نمی‌بیند. این مسأله به ابطال پیش‌فرض خاورشناسان می‌انجامد؛ در حالی که پوزیتیویسم غربی قوانین تاریخ را منحصرأ در متغیرهای مادی (مانند موازنه سلاح، جمعیت و اقتصاد) محصور می‌داند؛ در این مکتب تفسیری، نصر الهی یک متغیر فرامادی، اما کاملاً فرمول‌پذیر، ضابطه‌مند و تخلف‌ناپذیر است. «خدای متعال به شما وعده داده است که اگر دین او را و راه او را و هدف‌های الهی را یاری کنید، شما را یاری خواهد کرد. یاری خدا به معنی یاری تمام نیروهای موجود در این طبیعت است؛ همه به کمک شما خواهند آمد؛ نیروهای ماوراء طبیعی هم به کمک شما خواهند آمد؛ یاری خواهید شد، پیش خواهید رفت؛ همچنان که امروز پیش رفتید.» (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۸۹/۸/۱۹، بیانات در مراسم فارغ‌التحصیلی دانش‌آموختگان ارتش).

غیب در این نگاه، مکمل زنجیره علیت در جهان است، نه نقض‌کننده آن؛ به این معنا که با فعال شدن شروط آن، تحقق نصرت غیبی از نظر کلامی و قرآنی قطعی و تضمین‌شده خواهد بود.

در این چارچوب، سنت الهی صرفاً یک آموزه اعتقادی یا توصیه اخلاقی نیست، بلکه نقش یک اصل تبیین‌کننده در تحلیل تاریخ را بر عهده دارد. همان‌گونه که علوم تاریخی برای تبیین تحولات اجتماعی از مفاهیمی مانند ساختار، نهاد یا قانون‌مندی‌های اجتماعی بهره می‌گیرند، قرآن نیز تحقق پیروزی یا شکست را در چارچوب مجموعه‌ای از سنت‌های ثابت الهی تفسیر می‌کند. تفاوت در آن است که این قانون‌مندی‌ها، علاوه بر عوامل مادی، نسبت انسان با خداوند را نیز در زنجیره علی تاریخ دخیل می‌دانند. بنابراین، نظریه سنت‌های الهی را می‌توان مدلی برای توسعه دامنۀ تبیین تاریخی دانست، نه جایگزینی برای تحلیل عقلانی رخدادها.

۲. شرط کارگزار؛ پویایی عامل انسانی و تلازم عقل و توکل

یکی از مؤلفه‌های بنیادین در مکتب تفسیری امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله علیه، تبیین نسبت میان کنش انسانی و نصرت الهی است. در این چارچوب، امداد غیبی نه رخدادی مستقل از اراده و عمل انسان، و نه جایگزینی برای تدبیر و محاسبه، بلکه سنتی الهی و مشروط به تحقق شرایط انسانی تلقی می‌شود. مبنای این تحلیل بر آیاتی استوار است که تحقق وعده‌های الهی را به کنش فعال انسان

پیوند می‌زنند؛ از جمله آیات «إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ» (محمد: ۷) و «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ» (نحل: ۱۲۸). بر اساس این الگو، نصرت الهی نه نتیجه انتظار منفعلانه، بلکه حاصل ترکیب ایمان، مسئولیت‌پذیری، برنامه‌ریزی، مجاهدت و پایداری در عمل است.

ایشان در سخنان خود با اشاره به وجود ده‌ها مورد از عبارت «ان الذين آمنوا و عملوا الصالحات» در آیات متعدد قرآن، منطلق قرآن را مبتنی بر بی‌فایده بودن ایمان بدون عمل دانسته و می‌گویند: «ایمان تنها، ایمان بی‌تعهد، ایمانی که همراه آن احساس مسئولیتی نباشد، نه به درد دنیا می‌خورد، نه به درد عقبی می‌خورد... آن کسانی که خیال می‌کردند با مؤمن بودن فقط، یعنی با باور داشتن فقط، بدون عمل، بدون تلاش، بدون مجاهدت، نویدهای خدا در مورد مؤمنین نصیب انسان می‌گردد؛... بایستی در این آیات با دقت بیندیشند تا ببینند، آن ایمانی از نظر اسلام ارزش دارد که با عمل، با مسئولیت، با تکلیف، با تعهد همراه است... برتری مؤمنین و تحقق وعده موجود در آیه «ولا تهنوا ولا تحزنوا و انتم الاعلون ان كنتم مومنین» (آل عمران: ۱۳۲) منوط به وجود ایمان همراه با عمل دانسته شده و نه فقط یک امر قلبی. «(حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۱۱۴ و ۱۱۵).

ایشان همچنین با استناد به آیه «الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ» (انعام: ۸۲) می‌فرماید: «ایمانی که در اسلام معتبر است - اینها از اصول اعتقادی اسلام و تشیع است - ایمان زاینده و تعهدآفرین است. آن ایمانی است که با تعهدهای عملی همراه باشد، اگر همراه نبود، منتظر نتیجه‌هایش هم باش، منتظر نصرت در دنیا نباش، منتظر امنیت دردنیای مباحش... آن ایمانی که تعهد در کنارش نیست، نصرت به مؤمن نمی‌دهد، پیروزی او را تضمین نمی‌کند، یاری خدا و یاری ذرات طبیعت و تکوین را برای او به ارمغان نمی‌آورد» (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۱۱۸).

در بیان ایشان شرط دریافت نصرت الهی، حرکت، تلاش، اخلاص و جهاد است. (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۲/۲۹، بیانات در دیدار قاریان و حافظان برتر شرکت‌کننده در مسابقات بین‌المللی قرآن کریم) «هر کس خدا را نصرت کند، دین خدا را نصرت کند، راه خدا را نصرت کند، آرمانهای الهی را نصرت کند، خدا یقیناً او را نصرت و پیروز خواهد کرد.» (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۰/۷/۲۴، بیانات در دیدار دانشجویان کرمانشاه) در این نگاه، کارگزار انسانی موظف است همه ظرفیت‌های در دسترس - از شناخت واقعیت، محاسبه عقلانی، سازمان‌دهی، آمادگی مادی و انضباط عملی - را

بالفعل سازد و تنها در چنین بستری است که امکان تحقق سنت‌های الهی معنا پیدا می‌کند. از این رو، توکل در این دستگاه تفسیری، در تقابل با عقلانیت قرار نمی‌گیرد؛ بلکه نوعی گسترش افق عقلانیت و پذیرش محدود نبودن ساحت واقعیت به عوامل محسوس تلقی می‌شود. بر این اساس، تفاوت این رویکرد با برخی تفسیرهای تقلیل‌گرایانه در آن است که ایمان به غیب به عنوان عامل تعلیق کنش انسانی فهم نمی‌شود؛ بلکه سازوکاری برای تقویت انگیزش، افزایش تاب‌آوری و استمرار عمل در شرایط دشوار تلقی می‌گردد.

این تلازم عمیق میان عقل و توکل نشان می‌دهد که وجود اسباب مادی و تدابیر نظامی پدیده‌ای در عرض نصر الهی نیست، بلکه اسباب مادی، بستر، مجرا و شرط لازم برای جریان یافتن امداد غیبی در صحنه واقعیت هستند. تا زمانی که جامعه دینی به انتهای توان محاسباتی و مجاهدت مادی خود نرسد، قفل امدادهای غیبی گشوده نخواهد شد. و پیروزی زمانی قطعی است که شرایط عینی آن توسط افراد و بر اساس سنت‌های وضع شده در جهان فراهم آید. نمونه قرآنی این منطق را می‌توان در مقایسه رخداد بدر و احد مشاهده کرد؛ جایی که پیروزی یا عدم تحقق پیروزی، نه صرف انتساب به غیب، بلکه تابع تحقق یا عدم تحقق شرایط انسانی و اخلاقی معرفی شده است (صدر، ۱۳۹۹: ۱۳۶). در نتیجه، در این دستگاه تفسیری، نسبت میان عقل و توکل، نسبت جایگزینی نیست، بلکه رابطه‌ای طولی و تکمیلی است.

اهمیت این صورت‌بندی در آن است که دوگانه رایج میان عقلانیت و توکل را از اساس دگرگون می‌کند. در بسیاری از خوانش‌های جدید، توکل زمانی معنا می‌یابد که قلمرو محاسبه عقلانی پایان یافته باشد؛ حال آنکه در این دستگاه تفسیری، توکل نه پس از عقل، بلکه همراه با عقل معنا پیدا می‌کند. بدین ترتیب، ایمان به غیب نه عامل کاهش مسئولیت انسان، بلکه عاملی برای ارتقای افق تصمیم‌گیری در شرایطی است که محاسبات متعارف، آینده را بن‌بست نشان می‌دهند. در نتیجه، توکل در این خوانش، بخشی از عقلانیت راهبردی است، نه بدیلی برای آن.

۳. تبیین موازنه قدرت؛ از تبیین مادی تا الگوی سنت‌های الهی

یکی از مهم‌ترین نتایج اختلاف دو رویکرد در تحلیل مفهوم نصر الهی، در نحوه فهم تحولات تاریخی و موازنه قدرت ظاهر می‌شود. در رویکردهای متعارف تاریخی، موفقیت یا شکست جوامع عمدتاً بر اساس متغیرهایی چون منابع اقتصادی، سازمان اجتماعی، توان نظامی، ظرفیت نهادی و فناوری

تبیین می‌شود. این عوامل در تحلیل تاریخی نقش بنیادین دارند و در بسیاری موارد توان توضیح بخش مهمی از رخدادها را فراهم می‌کنند. اما در مکتب تفسیری امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله علیه، این عوامل شرط لازم برای تحقق پیروزی‌اند، نه شرط کافی. خداوند به استناد آیه «كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي» پیروزی و غلبه را در همراهی با خدا و رسولش تضمین کرده است (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۶: ۱۳۰). در این خوانش تفسیری، ورود متغیر نصر الهی نوعی موازنه قدرت جدید ایجاد می‌کند. در شرایطی که بر حسب ظاهر هیچ روزنه‌امیدی وجود ندارد و دشمن جبهه ایمان با قدرت ظاهری و با سرپیجه‌های قوی در مقابل مؤمنین ایستاده است نصرت الهی بر مبنای آیه «وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ» محقق می‌گردد (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۲/۱۰/۱۹، بیانات در دیدار مردم قم). این نصرت غیبی گاه در جهت‌دهی به پدیده‌ها به گونه‌ای که منجر به خطای محاسباتی سیستماتیک دشمن، تفرقه در جبهه باطل یا گشایش‌های پیش‌بینی نشده برای جبهه حق شود. محقق می‌گردد و گاه با نزول «سکینه» و آرامش به قلوب مؤمنان برای ایستادگی، و القای «رعب» در دل دشمنان. این لایه دقیقاً همان چیزی است که خاورشناسی آن را اثری روان‌شناختی قلمداد می‌کند، اما در نگاه تفسیری معاصر، یک واقعیت تکوینی و هدایت‌شده از سوی پروردگار است که کارآمدی عینی خود را در پایداری جبهه مقاومت در نبردهای معاصر چون جنگ رمضان به نمایش می‌گذارد.

بر پایه این تحلیل، می‌توان گفت مفهوم نصر الهی در قرآن صرفاً ناظر به تبیین یک رخداد گذشته نیست، بلکه الگوی خاصی برای فهم موازنه قدرت ارائه می‌کند. در این الگو، قدرت تنها برآیند منابع مادی نیست، بلکه متغیری وابسته به کیفیت کنش انسانی در نسبت با سنت‌های الهی است. از این رو، محاسبه قدرت در منطق قرآن، با محاسبه صرف نظامی یا اقتصادی یکسان نیست؛ زیرا ظرفیت‌های معنوی و ایمانی نیز در سرنوشت رویارویی‌ها نقش‌آفرین تلقی می‌شوند. همین تفاوت است که موجب می‌شود تحلیل قرآنی از پیروزی و شکست، از سطح توصیف تاریخی فراتر رفته و به الگویی برای فهم تحولات اجتماعی تبدیل شود.

تحلیل و ارزیابی

مقایسه خوانش استشراقی و مکتب تفسیری امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله علیه نشان می‌دهد که اختلاف این دو رویکرد، بیش از آنکه ناظر به داده‌های تاریخی قرآن باشد، به تفاوت در چارچوب تبیینی آنها بازمی‌گردد. مسئله اصلی این نیست که یکی نقش عوامل مادی را می‌پذیرد و دیگری انکار می‌کند؛ بلکه اختلاف در این است که آیا این عوامل برای تبیین مفهوم نصر الهی کفایت می‌کنند یا خیر.

خوانش تاریخی - انتقادی، که در آثار مستشرقان از جمله ویلیام موننگمری وات نمود روشنی دارد، بر طبیعت‌گرایی روش‌شناختی استوار است. از این رو، رخدادهای قرآنی در چارچوب علل درون‌تاریخی و قابل ارزیابی تفسیر می‌شوند و مفاهیمی مانند نصر الهی، نزول فرشتگان و امداد غیبی عمدتاً به کارکردهای اجتماعی، روان‌شناختی یا سیاسی آنها فروکاسته می‌شوند. این رویکرد در بازسازی زمینه‌های تاریخی و اجتماعی آیات ظرفیت قابل توجهی دارد، اما به اقتضای مبانی روش‌شناختی خود، از ورود به ساحت غیب به‌عنوان بخشی از مدل تبیین تاریخی پرهیز می‌کند.

در مقابل، مکتب تفسیری امام شهید خامنه‌ای^{۱۴۰۲} با تکیه بر نظریه سنت‌های الهی، نصر الهی را در تقابل با اسباب طبیعی نمی‌بیند، بلکه آن را بخشی از نظام قانون‌مند الهی می‌داند که در پیوند با ایمان، مجاهدت، تدبیر و تحقق شرایط عینی عمل می‌کند. در این چارچوب، وعده نصرت الهی جایگزین عقلانیت و برنامه‌ریزی نیست، بلکه استمرار کنش مؤمنانه را در چارچوب سنن الهی معنا می‌بخشد. از این رو، رابطه میان اسباب مادی و امداد الهی، رابطه‌ای طولی است، نه جایگزین یا متعارض.

پیامد این تفاوت مبنایی، در تبیین رخدادهای تاریخی قرآن آشکار می‌شود. در تحلیل وقایعی مانند بدر، رویکرد تاریخی - انتقادی بر عواملی همچون رهبری، سازمان اجتماعی، انگیزه‌های اعتقادی و شرایط میدانی تأکید می‌کند؛ عواملی که قرآن نیز آنها را نادیده نمی‌گیرد. با این حال، در مکتب تفسیری امام شهید خامنه‌ای^{۱۴۰۲} این عوامل شرط لازم پیروزی‌اند، نه شرط کافی؛ زیرا قرآن تحقق نهایی نصرت را در چارچوب سنت‌های الهی تفسیر می‌کند و میان اراده الهی و کنش انسانی رابطه‌ای قانون‌مند برقرار می‌سازد و نصرت الهی تنها از پس تلاش است که فرا می‌رسد (حسینی خامنه‌ای، ۱۴۰۲/۵/۲۶، بیانات در دیدار فرماندهان سپاه پاسداران).

بر این اساس، مسئله اصلی این پژوهش را نمی‌توان صرفاً اختلاف دو تفسیر از مفهوم نصر الهی دانست؛ بلکه این پژوهش نشان می‌دهد که دو رویکرد، از دو تلقی متفاوت نسبت به امکان تبیین پدیده‌های دینی آغاز می‌کنند. از این رو، نقد رویکرد استشرافی، دعوت به کنار نهادن روش تاریخی نیست، بلکه تذکر این نکته است که هیچ روش تفسیری نباید با پیش‌فرض‌های خود، بخشی از مدل تبیینی متن را از پیش نامعتبر تلقی کند. در نتیجه، هرچه چارچوب روش‌شناختی با منطق درونی قرآن سازگارتر باشد، ظرفیت آن برای تبیین مفاهیم بنیادینی چون نصر الهی نیز افزایش خواهد یافت.

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که اختلاف میان خوانش تاریخی - انتقادی و مکتب تفسیری امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله را نباید صرفاً به تفاوت در تفسیر آیات نصر الهی یا ارزیابی رخدادهای تاریخی فروکاست؛ زیرا هر دو رویکرد، در بسیاری از موارد، از داده‌های تاریخی مشابه بهره می‌گیرند و نقش عوامل انسانی، اجتماعی و سیاسی را در شکل‌گیری رخدادهای انکار نمی‌کنند. محل واقعی اختلاف، در سطحی عمیق‌تر و در مبنای روش‌شناختی دو رویکرد قرار دارد؛ یعنی در این پرسش که چه نوع عللی اساساً مجازند در مدل تبیین تاریخ حضور یابند. از این‌رو، نزاع اصلی بر سر اصل وجود غیب نیست، بلکه بر سر الگوی علیتی است که تاریخ بر اساس آن تفسیر می‌شود. این صورت‌بندی مجدد، مسئله پژوهش را از سطح اختلاف تفسیری به سطح فلسفه تبیین منتقل می‌کند و نشان می‌دهد که بدون تحلیل پیش‌فرض‌های روش‌شناختی، داوری درباره کفایت هر یک از دو رویکرد امکان‌پذیر نخواهد بود.

در پرتو این بازتعریف، رویکرد تاریخی - انتقادی را باید پیش از هر چیز به مثابه یک روش معتبر برای مطالعه تاریخ ارزیابی کرد. نه به عنوان رقیب تفسیر دینی. این رویکرد در بازسازی زمینه‌های نزول، تحلیل ساختارهای اجتماعی، بررسی مناسبات سیاسی و تبیین نقش عوامل انسانی از توان تبیینی قابل توجهی برخوردار است و در فهم بسیاری از ابعاد تاریخی قرآن نقشی انکارناپذیر دارد. با این حال، محدودیت آن دقیقاً از همان نقطه‌ای آغاز می‌شود که نقطه قوت آن نیز محسوب می‌شود؛ یعنی تعهد به طبیعت‌گرایی روش‌شناختی. این تعهد موجب می‌شود تحلیل تاریخی به علل درون‌جهانی محدود گردد و عواملی که متن قرآن آنها را در شبکه علّی رخدادهای مؤثر می‌داند، اما خارج از قلمرو مشاهده تجربی قرار دارند، در مدل تبیین حضور نیابند. بنابراین، مسئله اصلی این نیست که روش تاریخی وجود امداد غیبی را رد می‌کند، بلکه آن است که ابزار مفهومی لازم برای تحلیل چنین مفاهیمی را در اختیار ندارد. در نتیجه، محدودیت این رویکرد را باید در کفایت تبیینی آن جست‌وجو کرد، که در نهایت به نوعی در اعتبار روش‌شناختی آن نیز اثرگذار خواهد بود.

در مقابل، نظریه مبتنی بر سنت‌های الهی مسئله را از زاویه‌ای متفاوت صورت‌بندی می‌کند. مزیت این چارچوب در افزودن یک علت فراطبیعی به مجموعه علل تاریخی نیست، بلکه در بازتعریف ساختار علیت تاریخی است. در این الگو، اسباب مادی و اراده الهی در عرض یکدیگر قرار نمی‌گیرند تا یکی جایگزین دیگری شود، بلکه در رابطه‌ای طولی و قانون‌مند تفسیر می‌شوند. از این‌رو، ایمان، جهاد، تدبیر، برنامه‌ریزی و توکل، اجزای منفک یک رخداد نیستند، بلکه عناصر به هم پیوسته یک

نظام علی‌اند که تحقق نتایج تاریخی را در چارچوب سنت‌های الهی توضیح می‌دهد. بدین ترتیب، نصر الهی به معنای تعلیق قوانین تاریخ یا نفی نقش کنش انسانی نیست، بلکه بیانگر آن است که خود این قوانین در منظومه قرآنی، مستقل از اراده الهی فهم نمی‌شوند. به همین دلیل، این چارچوب می‌تواند بدون نفی یافته‌های تاریخ‌پژوهی، سطح دیگری از تبیین را عرضه کند که نسبت میان کنش انسان، اسباب طبیعی و اراده الهی را در قالب یک نظام منسجم توضیح می‌دهد.

بر این اساس، دستاورد اصلی پژوهش حاضر صرفاً نقد خوانش تاریخی - انتقادی یا دفاع از یک رویکرد تفسیری خاص نیست، بلکه پیشنهاد چارچوبی برای ارزیابی ظرفیت تبیینی رویکردهای مختلف در مطالعات قرآن است. این چارچوب نشان می‌دهد که ارزیابی یک نظریه تنها بر پایه اعتبار روش آن کافی نیست، بلکه باید میزان توانایی آن در تبیین همه ساحت‌های معنایی متن نیز سنجیده شود. از این منظر، مقاله حاضر پیشنهاد می‌کند که تحلیل مفاهیمی مانند نصر الهی، امداد غیبی و سنت‌های الهی، مستلزم الگویی از تبیین است که بتواند میان تحلیل تاریخی و منطق درونی قرآن پیوند برقرار کند، نه آنکه یکی را به سود دیگری حذف نماید. چنین الگویی، ضمن حفظ دستاوردهای روش تاریخی، از فروکاست مفاهیم قرآنی به کارکردهای صرفاً اجتماعی یا روان‌شناختی جلوگیری می‌کند و امکان گفت‌وگویی روشمند میان مطالعات تاریخی و تفسیر قرآن را فراهم می‌آورد. از این حیث، ارزش افزوده پژوهش حاضر نه در ارائه تفسیری جدید از چند آیه، بلکه در پیشنهاد معیاری برای تمایز میان اعتبار روش و جامعیت تبیین و نشان دادن نقش این تمایز در بازخوانی مفاهیم بنیادین قرآن است.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با تحلیل مبانی روش‌شناختی خاورشناسان در مواجهه با مفاهیم «نصر الهی» و «امداد غیبی» و مقایسه آن با خوانش تمدنی مکتب تفسیری امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله، به سه نتیجه کلیدی دست یافت. نخست، تحدید روش‌شناختی آکادمی غرب به «ماتریالیسم روش‌شناختی» و «پوزیتیویسم تاریخی»، مانع از فهم ساختار درونی قرآن شده و گزاره‌های وحیانی را به پدیدارهای روان‌شناختی، اسطوره‌ای یا روابط مادی محض تقلیل می‌دهد. این رویکرد، علل پیروزی را صرفاً در متغیرهای ملموس محصور کرده و از تبیین بن‌بست‌شکنی‌های تاریخی جبهه حق ناتوان است. دوم، در مکتب تفسیری امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله، نصرت الهی نه امری فراایفاتی و انفعالی، بلکه سنتی

قانون‌مند، تخلف‌ناپذیر و مشروط به «کنش فعال کارگزار انسانی» است. در این هندسه دوساحتی، توکل و امداد غیبی جایگزین محاسبات مادی و عقلانیت تدبیری نمی‌شوند، بلکه امتداد تکوینی و طولی مجاهدت، صبر استراتژیک و برنامه‌ریزی جامعه ایمانی به‌شمار می‌روند؛ به طوری که غیب، مکمل و هم‌افزای ساحت شهادت است. سوم، مرزبندی بنیادین میان این دو رویکرد، نه در نفی یا اثبات اسباب طبیعی، بلکه در «دامنه و ساحت تبیین» است. پوزیتیویسم غربی با انحصار موازنه قدرت در عوامل مادی، دچار خطای محاسباتی سیستماتیک می‌شود؛ در حالی که مکتب تفسیری امام شهید خامنه‌ای رحمته‌الله با تلفیق پویای عقل و توکل، چارچوب نظری جامع‌تر، سازگارتر با منطق قرآن و کارآمد در تبیین تحولات ژئوپلیتیک معاصر ارائه می‌دهد که بر اساس آن، ورود متغیرهای ایمانی و غیبی، معادلات مادی قدرت را به نفع جبهه حق دگرگون می‌سازد.

فهرست منابع

قرآن کریم.

- ابن درید، محمد بن حسن ازدی، جمهرة اللغة، بیروت: دار العلم للملایین، ۱۹۸۷م.
- اشکوری، محمدجعفر و مهربلو، امینه، بررسی تطبیقی جنگ بدر از منظر ویلیام مونتگمری وات و غلامحسین زرگری نژاد، فصلنامه رهیافت‌های نوین در مطالعات اسلامی، دوره ۵، شماره ۱۴، ۱۴۰۲ش.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در مراسم فارغ التحصیلی دانش‌آموختگان ارتش، دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای، ۱۳۸۹/۸/۱۹ش.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار دانشجویان کرمانشاه، دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای، ۱۳۹۰/۷/۲۴ش.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار مردم قم، دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۲/۲۹ش.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات مقام معظم رهبری در دیدار قاریان و حافظان برتر شرکت‌کننده در مسابقات بین‌المللی قرآن کریم، دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۲/۲۹ش.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار رئیس و مسئولان قوه قضائیه، دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای، ۱۴۰۱/۴/۷ش.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات در دیدار فرماندهان سپاه پاسداران، دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای، ۱۴۰۲/۵/۲۶ش.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی، طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن، قم: انتشارات صهباء، ۱۳۹۲ش.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی، تفسیر سوره مجادله، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۶ش.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی، تفسیر سوره ممتحنه، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۹ش.
- حکیم، محمدباقر، تفسیر سوره الصف، نجف: موسسه تراث الشهدید الحکیم، ۲۰۰۷م.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، چاپ دوم، قم: دفتر نشر کتاب، ۱۴۰۴ق.

- رضوی، سیدسمانه و جوهری، محسن، سنت‌های الهی در دیدگاه تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای، مطالعات قرآن و حدیث، دوره ۱۶، شماره ۱، ۱۵۵، ۱۸۴، ۱۴۰۱ ش.
- روشن ضمیر، محمدابراهیم، شرایط برخورداری از امدادهای ویژه الهی در نگره قرآنی مقام معظم رهبری، مشکوه، سال سی و نهم، شماره ۱۴۹، ۱۰۷، ۱۲۹، ۱۳۹۹ ش.
- ریاحی مهر، باقر، مطالعات روش تاریخی خاورشناسان معاصر در بوته نقد، قرآن پژوهی خاورشناسان، دوره ۲۰، شماره ۳۹، ۱۴۹، ۱۸۲، ۱۴۰۴ الف.
- ریاحی مهر، باقر، نقد رویکرد تاریخی انتقادی فهم قرآن (پژوهش موردی کتاب قرآن مورخان)، قرآن پژوهی خاورشناسان، دوره ۲۰، شماره ۳۸، ۲۲۷، ۲۵۴، ۱۴۰۴ ب.
- شاکرین، حمیدرضا، نگاهی انتقادی به طبیعت گرایی روش شناختی، نشریه ذهن، دوره بیست و چهارم، شماره ۹۳، ۳۲۶، ۱۴۰۲ ش.
- صدر، سید محمدباقر، سنت‌های تاریخی در قرآن کریم، قم: انتشارات دارالصدر، ۱۳۹۹ ش.
- طباطبائی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: بنیاد علمی و فکری علامه طباطبائی، ۱۳۶۳ ش.
- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۰۸ ق.
- محمدفام، سجاد و غفاری ایری علیا، هادی، بررسی تفسیری آیات نصرت الهی در اندیشه قرآنی آیت الله خامنه ای با تأکید بر آیه‌های «وَلْيَنْصُرُوا اللَّهَ مَنْ يَنْصُرُهُ» و «إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ»، فصلنامه قرآن، فرهنگ و تمدن، دوره ۶، شماره ۱، ۱۴۰۴ ش.
- مصطفوی، میرزا حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: مرکز نشر کتاب، ۱۳۹۵ ق.
- مطهری، مرتضی، امدادهای غیبی در زندگی بشر، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۶۹ ش.
- معمد رضایی، مهدی، بررسی وعده قرآنی «نصرت الهی» در بیداری اسلامی از منظر رهبر معظم انقلاب اسلامی، مجموعه مقالات همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی (ره) و آیت الله خامنه‌ای، ۱۳۹۱ ش.
- معمد رضایی، مهدی، تبیین دیدگاه رهبر انقلاب اسلامی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای درباره جایگاه سنت نصرت الهی در تصمیم‌گیری‌های کلان نظام با تکیه بر تفاسیر اجتماعی، دانشگاه قرآن و حدیث، ۱۳۹۵ ش.

میرباباپور، سید مصطفی، مفهوم شناسی طبیعت گرایی روش شناختی به مثابه یک ابرپارادایم برای علم مدرن، دوفصلنامه تأملات فلسفی، سال هفتم، شماره ۱۹، ۲۴۲-۲۱۳، ۱۳۹۶ ش.

References

- Armstrong, A. MacC., On Methodological Materialism, Philosophy and Phenomenological Research, Vol. 34, No. 1, 62-72, 1973.
- Bentley, M. (Ed.), Companion to Historiography, Routledge, 1997.
- Burg, Stephen, Angels (malā'ika), St Andrews Encyclopaedia of Theology, Edited by Brendan N. Wolfe et al., <https://www.saet.ac.uk/Islam/Angels>, 2024.
- Collingwood, R.G., The Idea of History, Oxford University Press, 1994.
- Gordon, Matthew S., Victory, In Encyclopaedia of the Qur'an, General Editor: Jane Dammen McAuliffe, Vol. 5 (Si-Z), 430-431, Leiden Boston: Brill, 2006.
- Gril, Denis, Miracles, In Encyclopaedia of the Qur'an, General Editor: Jane Dammen McAuliffe, Vol. 3 (J-O), 393-399, Leiden Boston: Brill, 2003.
- Nawas, John A., Days of God, In Encyclopaedia of the Qur'an, General Editor: Jane Dammen McAuliffe, Vol. 1, 505, Leiden Boston: Brill, 2002.
- Neuwirth, Angelika, Cosmology, In Encyclopaedia of the Qur'an, General Editor: Jane Dammen McAuliffe, Vol. 1, 440-458, Leiden Boston: Brill, 2002.
- Plantinga, Alvin, Methodological Naturalism, Origins and Design, 18(1): 18-27, 1997.
- Rippin, Andrew, Academic Scholarship and the Qur'an, In The Oxford Handbook of QUR'ANIC STUDIES, Oxford University Press, Chapter 1, 27-36, 2020.
- Scott, Eugenie, Darwin Prosecuted: Review of Johnson's Darwin on Trial, Creation/Evolution, Vol. 13, No. 2, 1993.
- Watt, W. Montgomery, Muhammad At Medina, Oxford At the Clarendon Press, 1956.
- Wielandt, Rotraud, Exegesis: Modern, In Encyclopaedia of the Qur'an, General Editor: Jane Dammen McAuliffe, Vol. 2, 124-141, Leiden Boston: Brill, 2002.

References

- The Holy Quran.
- Armstrong, A. MacC., On Methodological Materialism, Philosophy and Phenomenological Research, Vol. 34, No. 1, 62-72, 1973.
- Bentley, M. (Ed.), Companion to Historiography, Routledge, 1997.
- Burg, Stephen, Angels (malā'ika), St Andrews Encyclopaedia of Theology, Edited by Brendan N. Wolfe et al., <https://www.saet.ac.uk/Islam/Angels>, 2024.
- Collingwood, R.G., The Idea of History, Oxford University Press, 1994.
- Eshkovari, Muhammad-Jafar, and Aminah Mehrablu. "Barresi-ye Tatbighi-ye Jang-e Badr az Manzar-e William Montgomery Watt va Gholamhosayn Zargarinejad" (A Comparative Study of the Battle of Badr from the Perspectives of William Montgomery Watt and Gholamhosayn Zargarinejad). Faslname-ye Rahyaft-haye Novin dar Motaleat-e Eslami (Quarterly Journal of New Approaches in Islamic Studies), vol. 5, no. 14, 1402 SH (2023 CE).
- Gordon, Matthew S., Victory, In Encyclopaedia of the Qur'an, General Editor: Jane Dammen McAuliffe, Vol. 5 (Si-Z), 430-431, Leiden Boston: Brill, 2006.
- Gril, Denis, Miracles, In Encyclopaedia of the Qur'an, General Editor: Jane Dammen McAuliffe, Vol. 3 (J-O), 393-399, Leiden Boston: Brill, 2003.
- Hakim, Muhammad-Baqer. Tafsir-e Sure-ye Saff (Commentary on Surah al-Saff). Najaf: Moassese-ye Torath al-Shahid al-Hakim, 2007 CE.
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat dar Didar-e Daneshjuyan-e Kermanshah" (Statement at the Meeting with Students of Kermanshah). Office for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Seyyed Ali Khamenei, 24/7/1390 SH (16 October 2011 CE).
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat dar Didar-e Farmandahan-e Sepah-e Pashdaran" (Statement at the Meeting with Commanders of the Islamic Revolutionary Guard Corps). Office for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Seyyed Ali Khamenei, 26/5/1402 SH (17 August 2023 CE).
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat dar Didar-e Mardom-e Qom" (Statement at the Meeting with the People of Qom). Office for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Seyyed Ali Khamenei, 29/2/1395 SH (18 May 2016 CE).

- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat dar Didar-e Rais va Masoulan-e Qoveh-ye Qazaieh" (Statement at the Meeting with the Head and Officials of the Judiciary). Office for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Seyyed Ali Khamenei, 7/4/1401 SH (28 June 2022 CE).
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat dar Marasem-e Faraghol-Tahsili-ye Danesh-Amukhtegan-e Artesh" (Statement at the Graduation Ceremony of Army Graduates). Office for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Seyyed Ali Khamenei, 19/8/1389 SH (10 November 2010 CE).
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat-e Maqam-e Moazzam-e Rahbari dar Didar-e Qarian va Hafezan-e Bartar-e Sherkat-Konandeh dar Mosabeqat-e Beyn al-Melali-ye Quran-e Karim" (Statement of the Supreme Leader at the Meeting with Outstanding Quran Reciters and Memorizers Participating in the International Quran Competition). Office for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Seyyed Ali Khamenei, 29/2/1395 SH (18 May 2016 CE).
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. Tafsir-e Sure-ye Mojadeleh (Commentary on Surah al-Mujadilah). Tehran: Entesharat-e Enghelab-e Eslami, 1396 SH (2017 CE).
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. Tafsir-e Sure-ye Momtaheneh (Commentary on Surah al-Mumtahanah). Tehran: Entesharat-e Enghelab-e Eslami, 1399 SH (2020 CE).
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. Tarh-e Koli-ye Andishe-ye Eslami dar Quran (The General Framework of Islamic Thought in the Quran). Qom: Entesharat-e Sahba, 1392 SH (2013 CE).
- Ibn Durayd, Muhammad ibn Hasan Azdi. Jamhara al-Loghah (The Compendium of the Arabic Language). Beirut: Dar al-Elm lel-Malayin, 1987 CE.
- Mirbabapour, Seyyed Mostafa. "Mafhum-Shenasi-ye Tabiat-Garaei-ye Ravesh-Shenakhti be Masabeh-ye Yek Abr-Paradigm baraye Elm-e Modern" (Conceptualizing Methodological Naturalism as a Metaparadigm for Modern Science). Dofasname-ye Taammolat-e Falsafi (Biannual Journal of Philosophical Reflections), year 7, no. 19, 1396 SH (2017 CE), pp. 213–242.
- Mohammadfam, Sajjad, and Hadi Ghaffari Iri Alia. "Barresi-ye Tafsiri-ye Ayat-e Nosrat-e Elahi dar Andishe-ye Quran-e Ayatollah Khamenei ba

- Takiye bar Ayahaye 'Va Layanosorannallaho man Yansoroh' va 'In Tansorollaha Yansorkom'" (An Interpretive Study of the Verses Concerning Divine Assistance in the Quranic Thought of Ayatollah Khamenei, with Emphasis on the Verses "Allah Will Certainly Help Those Who Help Him" and "If You Help Allah, He Will Help You"). *Faslname-ye Quran, Farhang va Tamaddon* (Quarterly Journal of Quran, Culture and Civilization), vol. 6, no. 1, 1404 SH (2025 CE).
- Mostafavi, Mirza Hasan. *al-Tahqiq fi Kalamat al-Quran al-Karim* (A Research on the Words of the Holy Quran). Tehran: Markaz-e Nashr-e Ketab, 1395 AH (1975 CE).
- Motahhari, Morteza. *Emdad-haye Gheybi dar Zendegi-ye Bashari* (Unseen Divine Assistance in Human Life). Tehran: Entesharat-e Sadra, 1369 SH (1990 CE).
- Motamed-Rezaei, Mehdi. "Barresi-ye Vadeh-ye Quran-e 'Nosrat-e Elahi' dar Bidari-ye Eslami az Manzar-e Rahbar-e Moazzam-e Enghelab-e Eslami" (An Examination of the Quranic Promise of "Divine Assistance" in the Islamic Awakening from the Perspective of the Supreme Leader of the Islamic Revolution). In *Majmueh Maqalat-e Hamayesh-e Nazariye-ye Bidari-ye Eslami dar Andishe-ye Emam Khomeini va Ayatollah Khamenei* (Proceedings of the Conference on the Theory of Islamic Awakening in the Thought of Imam Khomeini and Ayatollah Khamenei), 1391 SH (2012 CE).
- Motamed-Rezaei, Mehdi. *Tabyin-e Didgah-e Rahbar-e Enghelab-e Eslami Hazrat Ayatollah Khamenei Darbare-ye Jaygah-e Sonnat-e Nosrat-e Elahi dar Tasmim-Giri-haye Kalan-e Nezam ba Tekye bar Tafasir-e Ejtemaei* (An Explanation of the View of the Leader of the Islamic Revolution, Ayatollah Khamenei, on the Position of the Tradition of Divine Assistance in the Major Decision-Making Processes of the Islamic System, Based on Social Commentaries). University of Quran and Hadith, 1395 SH (2016 CE).
- Nawas, John A., *Days of God*, In *Encyclopaedia of the Qur'an*, General Editor: Jane Dammen McAuliffe, Vol. 1, 505, Leiden Boston: Brill, 2002.
- Neuwirth, Angelika, *Cosmology*, In *Encyclopaedia of the Qur'an*, General Editor: Jane Dammen McAuliffe, Vol. 1, 440-458, Leiden Boston: Brill, 2002.

- Plantinga, Alvin, *Methodological Naturalism, Origins and Design*, 18(1): 18-27, 1997.
- Ragheb Esfahani, Hosayn ibn Muhammad. *al-Mofradat fi Gharib al-Quran* (Vocabulary of the Words of the Quran), 2nd ed. Qom: Daftar-e Nashr al-Ketab, 1404 AH (1984 CE).
- Razavi, Seyyed Samaneh, and Mohsen Johari. "Sonnat-haye Elahi dar Didgah-e Tafsiri-ye Ayatollah Khamenei" (Divine Traditions in the Interpretive Perspective of Ayatollah Khamenei). *Motaleat-e Quran va Hadith* (Quran and Hadith Studies), vol. 16, no. 1, 1401 SH (2022 CE), pp. 155–184.
- Riahi-Mehr, Baqer. "Motaleat-e Ravesh-e Tarikhi-ye Khavarehshenasan-e Moaser dar Boteh-ye Naqd" (A Critical Study of the Historical Method of Contemporary Orientalists). *Quran-Pajuheshi-ye Khavarehshenasan* (Quranic Studies of Orientalists), vol. 20, no. 39, 1404 SH (2025 CE), pp. 149–182.
- Riahi-Mehr, Baqer. "Naqd-e Ruykard-e Tarikhi-ye Enteqadi-ye Fahm-e Quran: Pajuhesh-e Moredy-e Ketab-e Quran-e Morakhehan" (A Critique of the Historical-Critical Approach to Understanding the Quran: A Case Study of The Quran of Historians). *Quran-Pajuheshi-ye Khavarehshenasan* (Quranic Studies of Orientalists), vol. 20, no. 38, 1404 SH (2025 CE), pp. 227–254.
- Rippin, Andrew, *Academic Scholarship and the Qur'an*, In *The Oxford Handbook of QUR'ANIC STUDIES*, Oxford University Press, Chapter 1, 27-36, 2020.
- Roshan-Zamir, Muhammad-Ebrahim. "Sharayet-e Barkhordari az Emdadhaye Vizhe-ye Elahi dar Negareh-ye Quran-e Maqam-e Moazzam-e Rahbari" (Conditions for Receiving Special Divine Assistance in the Quranic Perspective of the Supreme Leader). *Mishkat*, year 39, no. 149, 1399 SH (2020 CE), pp. 107–129.
- Sadr, Seyyed Muhammad-Baqer. *Sonnat-haye Tarikhi dar Quran-e Karim* (Historical Traditions in the Holy Quran). Qom: Entesharat-e Dar al-Sadr, 1399 SH (2020 CE).
- Scott, Eugenie, *Darwin Prosecuted: Review of Johnson's Darwin on Trial*, *Creation/Evolution*, Vol. 13, No. 2, 1993.
- Shakerin, Hamid-Reza. "Negahi Enteqadi be Tabiat-Garaei-ye Ravesh-Shenakhti" (A Critical Examination of Methodological Naturalism).

- Nashriye-ye Zehn (Mind Journal), vol. 24, no. 93, 1402 SH (2023 CE), pp. 6–32.
- Tabarsi, Fazl ibn Hasan. Majma al-Bayan fi Tafsir al-Quran (The Comprehensive Exposition of the Interpretation of the Quran). Beirut: Dar al-Marifah, 1408 AH (1987 CE).
- Tabatabai, Seyyed Muhammad-Hosayn. al-Mizan fi Tafsir al-Quran (The Balance in the Interpretation of the Quran). Qom: Bonyad-e Elmi va Fekri-ye Allameh Tabatabai, 1363 SH (1984 CE).
- Watt, W. Montgomery, Muhammad At Medina, Oxford At the Clarendon Press, 1956.
- Wielandt, Rotraud, Exegesis: Modern, In Encyclopaedia of the Qur'an, General Editor: Jane Dammen McAuliffe, Vol. 2, 124–141, Leiden Boston: Brill, 2002.